

Szívós Erika

Dobócia történetei: a Belső-Erzsébetváros a pesti köztudatban a két világháború között

„Két zsidó utazik a vonaton [...]. Az egyik megkérdi:
 – Mondja, kérem, Ön hova valósi?
 – Pesten élek.
 – Érdekes, én is pesti vagyok. És, ha szabad kérdeznem, a város melyik részén él?
 – A Dob utcában.
 – Hát, ez igazán érdekes, merthogy én is a Dob utcában lakom. Melyik ház az Öné?
 – Dob utca 32.
 – Hát ez hihetetlen. Én is ott lakom, a második emelet 6-ban. Melyik az Ön lakása?
 – A II. emelet 5.
 – Nahát, ez teljesen hihetetlen! Várjon csak! Emberünk befogja a szemét, és minden szót megrágvá, lassan gondolkodni kezd:
 – Budapest, Dob utca 32, második emelet, ötös szám. Ha ez igaz, akkor maga egy alacsony, szemüveges, vörös hajú zsidó...”¹

Tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy meghatározzam Budapest egyik városnegyede, a Belső-Erzsébetváros presztízsét és helyét a II. világháború előtti fővárosi köztudatban. (Dobócia, a környék korabeli gúnyneve az ottani Dob utcára és annak sajátos világára utal.) Amint azt a mottóként idézett vicc is jelzi, a Dob utcához és környékéhez erőteljes képzettársítások fűződtek. A zsidó viccekben, amelyekben esszenciális módon fejeződnek ki a zsidósággal kapcsolatos sztereotípiák, ez a környék úgy jelenik meg, mint a pesti zsidóság tipikus lakóhelye; a „Dob utca” jellegzetesen evokatív utcanév, ugyanolyan állandó elem, mint a Kohn vagy a Grün vezetéknevek.² A sztereotípiákra építő viccekből természetesen nem tudhatunk meg bizonyosnál többet – sem a belső-erzsébetvárosi társadalom sokszínűségéről, sem pedig a városnegyed Budapesten belüli pozíciójáról. A városrész „helyértékét” a továbbiakban kétféle kontextusban igyekszem megragadni: egyrészt a budapesti közgondolkodásában, másrészt (illetve azon

¹ Raj Tamás közlése, lásd *Zsidóságismeret új megközelítésben. Száz jiddis szó*. 85. A chóchem [a bölcs]. <http://www.zsido.hu/ujelet/archiv/u982115.html> – utolsó letöltés: 2014. szeptember 23.

² Lásd néhány közforgalomban lévő zsidó vicccgyűjtemény anyagát: Radványi (összeáll.) 1988; Gipsz 2000; a zsidó vicckorpusz elemzéséhez lásd Papp 2009.

belül) a budapesti zsidó folklórban. Utóbbi vonatkozásban a fő kérdésem az, milyen szubkulturális értékeket, jellegzetességeket képviselt a városnegyed a két világháború között, különösen más olyan városrészekkel – például a régi Lipótvárossal vagy az akkoriban kiépülő Újlipótvárossal – szemben, ahol köztudottan jelentős számban élt zsidó lakosság. Ugyanígy felmerülhet azonban a VIII. kerülettel, főleg a Teleki tér környékével való összevetés is. Kérdés, hogy egy-egy belső-erzsébetvárosi utca vagy tér neve minek volt a szinonimája, szimbóluma; hogy az egyes helyszínek milyen, a kortársak számára egyértelmű képzettársításokat hordoztak a közgondolkodásban, illetve hordoznak-e bizonyos szociokulturális jelentéseket a ma is élő hagyományban.

Tanulmányom a két háború közötti, „békebeli” Belső-Erzsébetvárosra – azaz Budapest VII. kerületének a mai Károly körút, Rákóczi út, Erzsébet körút és Király utca által körbezárt részére – fókuszál; csak érintőlegesen kíván foglalkozni a városnegyed 1939 és 1944 közötti történetével, a Magyarország német megszállása utáni egy évvel pedig egyáltalán nem. Ezt a döntést egyrészt indokolja az, hogy a zsidótörvények minden bizonnyal kihatottak a városnegyed megítélésére, ahogyan kihatottak lakóinak életére is; másrészt 1938-tól kezdődően a Magyarországot és szomszédait érintő politikai események jelentős népeségmozgást idéztek elő, és a zsidó menekültek, a bevándorlók, a visszacsatolt területekről Budapestre költözők megjelenése hatással volt Belső-Erzsébetváros társadalmi összetételének alakulására is. A német megszállástól a pesti oldal felszabadulásáig (1945. január 18.) pedig a városnegyed semmilyen értelemben sem normális életét élte; a sorozatos zsidóellenes rendeletek, a csillagos házak, a nyilas terror és a gettó időszakában a városnegyedhez egészen más képzetek kapcsolódtak, mint 1938 előtt.

Belső-Erzsébetváros korabeli megítélésének megragadására többféle lehetőség és sokféle forrás kínálkozik. Beszédes források lehetnek például a szépirodalmi művek, elsősorban a korabeli regények és novellák; a „retrospektív” szempontú, napjainkban vagy a közelmúltban megjelent anekdotagyűjtemények, novelláskötetek; valamint a nyomtatásban megjelent, illetve kéziratos visszaemlékezések.³ A különféle narratív forrásokban plasztikusan jelenhet meg a lakóhely és annak világa, az elbeszélők sokféleképpen reflektálhatnak – közvetlenül vagy közvetett módon – az általuk ismert vagy egykor otthonuknak tekintett városnegyed jellegére és Budapesten belüli rangjára. Fontosak e forrásokban az elköltözés- és mobilitástörténetek is: tanulságos lehet az, ahogyan a visszaemlékezők a Belső-Erzsébetvárosból való elvándorlásuk motivációit megfogalmazzák.

Bár a tanulmány elsősorban a fenti forrástípusokra épít, a két világháború közötti Belső-Erzsébetvároshoz fűződő képzetek alaposabb megértése végett érdemes felvázolni azt a képet is, amelyet a mai történeti szakirodalom alapján alkothatunk a városnegyed egykori társadalmáról, a lakosság foglalkozási

³ A Belső-Erzsébetváros egykori lakóival készült interjúk úgyszintén becses források, de terjedelmük és sokféleségük okán elemzésük szétfeszítené e tanulmány kereteit.

összetételéről és a környék gazdasági-kulturális profiljáról. Ez a történeti tudás segíthet kontextusba helyezni az irodalmi és személyes narratívákból kibontakozó szubjektív városnegyedképzeteket, és fordítva: a narratív források fontos dimenzióját jelenthetik a városnegyedről alkotott történeti tudásunknak.

A TÖRTÉNETI KÉP: A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI BELSŐ-ERZSÉBETVÁROS TÁRSADALMA ÉS ARCULATA A VÁROSTÖRTÉNETI IRODALOMBAN

Bár a Horthy-korszakbeli Belső-Erzsébetváros városnegyedszintű vagy annál kisebb léptékű társadalomtörténeti feldolgozása egyelőre nem teljes, a városrész egyes helyszíneinek, lakóházainak mikrotársadalmát több, a közelmúltban megjelent tanulmány rekonstruálta,⁴ és a városrész társadalomfejlődésének főbb vonásait összefoglaló, tér és társadalom múltbeli viszonyát elemző tanulmány is született már.⁵ E tanulmányok többsége alapforrásként használta az 1920. és 1930. évi népszámlálás budapesti feldolgozásait, valamint az 1941. évi népszámlálás felvételi íveit; ez utóbbiak ugyanis rendkívül részletes képet nyújtanak mind a lakásviszonyokról, mind pedig a városrészben élők társadalmi paramétereiről. Jól tanulmányozható tehát általuk az a kérdés, hogy a különféle társadalmi helyzetű lakók térbeli értelemben milyen utcákba, milyen házakba, és azokon belül milyen lakástípusokba koncentráálódtak.

Társadalom- és foglalkozásszerkezeti sajátosságok

A két világháború közötti Budapesten a Belső-Erzsébetváros ugyan kispolgári környéknek számított, de az imént idézett kutatások tanúsága szerint a városrész lakossága ennél valójában tagoltabb és összetettebb volt. Jelen voltak itt ugyanis a jobb módú középosztálybeliek, sőt felső középosztálybeliek is: orvosok, ügyvédek, más szabadfoglalkozású értelmiségiek, kereskedők, vállalkozók, magas beosztású magántisztviselők, közalkalmazottak. Ők jellemzően a főútvonalak – a mai Károly körút, a Rákóczi út vagy az Erzsébet körút – bérházaiban, a jobb fekvésű utcák, például a Wesselényi vagy a Nagymező utca utcafronti lakásaiban, illetve az 1930-as években épült modern bérházak valamelyikében laktak.⁶ A jobb módú belső-erzsébetvárosiak jellegzetes típusa volt az úgynevezett magánzó is, azaz az olyan személy, aki magánvagyonából él.⁷

⁴ Az Erzsébetvárosról szóló általános irodalomból kiemelendő: Fabó 2009; Nagy–Rigó 2009; Szívós 2010, 2012, 2014; Koltai–Rác 2011; Valló 2011; a zsidó Erzsébetvárosról pedig Frojmovics et al. 1995: I. 97–217, 218–301.

⁵ Lásd Szakály Tamás publikációját: Szakály 2011.

⁶ Ilyen, az 1920–1930-as években épült modern bérház például a Klauzál u. 4. (Dohány u. 46.) vagy a Dob utca 46/a–b. Az ilyen típusú házak lakásállományára és jellemző lakóösszetételére lásd Rigó–Nagy 2009: 368.

⁷ A fogalom történeti alakulására és annak Horthy-korszakbeli jelentéseire lásd Gyökös 2011.

A városnegyed lakosságának *többségét* mindazonáltal a polgári közép-, illetve még inkább az alsó középosztály alkotta. Számos magántisztviselő élt itt, azaz olyan tisztviselő, aki valamely gyárnál, banknál, biztosítótársaságnál, kereskedelmi cégnél vagy egyéb magánvállalatnál állt alkalmazásban. Kiemelkedő volt továbbá a városrészben a kiskereskedők és kereskedelmi alkalmazottak aránya.

Az iparosok úgyszintén jelentős hányadot képviseltek. Amint azt egy korábbi tanulmányban részletesen dokumentáltam, a városnegyed régi építésű, azaz 1860 és 1900 között épült házainak lakóközönsége már a 19–20. század fordulóján is zömmel iparosmesterekből, segédekből, tanoncokból, kereskedőkből, kisipari és kereskedelmi alkalmazottakból, tisztviselőkből és kisebb részben munkásokból állt.⁸ Hasonló eredményre jutottam akkor is, amikor a Klauzál tér házainak lakótársadalmát az 1941-es népszámlálás iratanyaga alapján rekonstruáltam.⁹ A Horthy-korszakban a belső-erzsébetvárosi kisiparon belül a legjellemzőbbek a ruhaipari szakmák voltak:¹⁰ a városrész utcáiban igen nagy számban éltek szabók, varrónők, cipészek, szücsök, fehérnemű-készítők, kalaposok, nemegyszer koncentráltan, egy-egy épületben.

A fentieknél jóval kisebb arányban, de jellegzetes színfoltként megtalálhatók voltak továbbá a városnegyedben mindazok, akik a Nagymező utca, a Nagykörút, az Andrássy út, a Rákóczi út és a rejtettebb mellékutcák szórakoztató- és vendéglátó-ipari intézményeiben dolgoztak: kávéházi alkalmazottak, pincérek, szakácsok, színészek, artisták, öltöztetőnők, táncosnők, valamint a helybeli igényeket kielégítő kifőzdetulajdonosok, kocsmárosok. Al- és ágybérliként gyakoriak voltak az egyéb – például építőipari – szakmák iparos képviselői, a szakmunkások, valamint a gyári munkások is. Az utóbbi két kategória képviselőivel, ha családos emberek voltak, szoba-konyhás lakások főbérliként is találkozhatunk a forrásokban. A környék kis- és középpolgári jellegéből adódóan cselédek is nagy számban éltek és dolgoztak a környék háztartásaiban.

A Belső-Erzsébetváros mint zsidó negyed?

Ahogy korábban, a városnegyednek a két világháború között is jellegadó vonása volt a zsidó vallásúak magas aránya. Ami a városnegyed 18–19. századi múltját illeti, a történeti irodalom egyöntetűen úgy ábrázolja a környéket, mint az első nagyobb pesti zsidó népességtömörülést; eszerint az egykori városfalon kívül, az akkor még egységesen Terézvárosnak nevezett külvárosban, a Király utca

⁸ Szívós 2010: 485–488. Az István téri házak főbérliének körét és foglalkozását az 1900. évi budapesti cím- és lakjegyzék digitalizált változata alapján lehetett rekonstruálni.

⁹ Szívós 2012.

¹⁰ Már a dualizmus korában is a divatipari szakmák voltak a leginkább dominánsak a városnegyedben, lásd például Perczel Olivérnek a Király utca műhelyeit, üzleteit és vállalkozásait házanként végigkötető tanulmányát, illetve annak összegzését: Perczel 2014, különösen 137. és 180–188.

torkolatánál – az Orczy-házban és környékén – a 18. század végétől kezdve alakult ki Pest első zsidó negyede. Hogy ez a terület akkor és később egyértelműen „zsidó negyednek” tekinthető-e, arról megoszlanak a vélemények,¹¹ de abban a tekintetben nincs vita, hogy a Belső-Erzsébetváros, különösen annak a Belvároshoz közel eső része kezdettől jelentős zsidó népességet tömörített, és a zsidó vallási, kulturális és közösségi intézmények sokaságának adott otthont.

A környék a dualizmus korában is jelentős számú zsidó lakossal rendelkezett. A népszámlálások (buda)pesti adatai szerint 1870-ben a Terézvárosban (VI–VII. kerület) a lakosság 45%-át tették ki az izraeliták (Pesten belül számarányuk ekkor 20% volt); 1880-ban, illetve 1890-ben Teréz- és Erzsébetváros lakóinak 35-35%-a volt zsidó vallású; 1900-ban arányuk a Terézvárosban továbbra is 35%, míg az Erzsébetvárosban ez 39%-ra emelkedett,¹² Erzsébetváros „beltelkén” pedig 42%-ra nőtt. 1910-ben a kerületi arány 38,5%-ot tett ki. Egyes, részletesebb – háztömbszintű – kimutatások pedig ennél is nagyobb koncentrációt mutatnak a Károly körút és a Nagykörút közti terület egyes zónáiban, háztömbjeiben a 19–20. század fordulóján.¹³

A Horthy-korszakban a felekezeti megoszlásról rendelkezésre álló VII. kerületi adatok szerint az izraeliták aránya 1920-ban 39,1%, 1925-ben 36,3% volt az Erzsébetvárosban. (Budapest összlakosságán belül az izraeliták aránya a fenti években 23,2%-ot, illetve 21,6%-ot tett ki.)¹⁴ A két világháború közötti korszakra ennél részletesebb – azaz a kerületinél kisebb egységeket alapul vevő – feldolgozások nem állnak rendelkezésre, a korábbi állapotok alapján azonban feltételezhetjük, hogy a Belső-Erzsébetvárosban és azon belül különösen a Belvároshoz és a Károly körúthoz közel eső területen a kerületi arányoknál jóval magasabb arányban laktak izraeliták. A Klauzál térre vonatkozó, az ottani házak 1941. évi teljes lakónépességét feldolgozó kutatás szerint¹⁵ a tizenhat lakóházban 12–70%-nyi zsidó felekezetű lakó élt (ne feledjük, északi oldalán a teret a Dob utca határolja, tehát a Klauzál tér, ha úgy tetszik, „Dobócia” szíve). Korántsem különültek azonban el élesen a keresztény lakóktól: egy másik, meglepő eredményeket adó összegzés szerint a tér házaiban – háztól függően – a lakások 23–63%-ában a zsidó vallásúak különféle keresztény felekezetek tagjaival éltek együtt 1941-ben.¹⁶

Az izraelita vallású kispolgárság tehát a Belső-Erzsébetvárosnak is csak bizonyos részein alkotott számbeli többséget; mellettük a kisiparos, kiskereskedő és magántisztviselő rétegek keresztény képviselői is nagy számban éltek a belső VII. kerületben, a korabeli politikai és közéleti viszonyokhoz képest – mint a fentiek is jelzik – erős szimbiózisban a zsidó lakossággal.¹⁷ Jelen tanulmány

¹¹ Az álláspontok áttekintését lásd például Szívós 2012: 171–172.

¹² Körösi 1871: 37; Körösi–Thirring 1894: 45–47; Körösi–Thirring 1905: 54, 57.

¹³ Lásd *Az izraeliták eloszlása* című térképet (Körösi–Thirring 1905: 56–57).

¹⁴ Thirring 1935: 43.

¹⁵ Szívós 2014.

¹⁶ Szívós 2012: 176.

¹⁷ Szívós 2012.

szempontjából azonban nem is elsősorban a statisztikailag kifejezhető, valóságos állapotok érdekesekek, hanem a környék percepciója: mennyire érzékelték „zsidó negyedként” a környéket a kortársak és milyen szubkulturális sajátosságokat társítottak hozzá; erről a *Reprezentációk* alfejezetben még lesz szó.

Társadalmi-földrajzi mobilitás és a Belső-Erzsébetváros megítélése

A két világháború közötti Belső-Erzsébetváros társadalmát – még a hagyományokhoz hű zsidó miliőt is – érintette a mobilitás. A környék kisiparos- és kereskedőcsaládjában mind a keresztények, mind a zsidók között gyakori volt, hogy az apa (esetleg az anya) szakmájában tanították a gyermekeket is, és azok a családi műhely munkájában vettek részt. Ugyanakkor a tehetségesebb gyermekek, elsősorban a fiúk magasabb iskoláztatása, legalább a középiskolai tanulmányok támogatása is jellemző társadalmi stratégia volt, különösen a magántisztviselők, kereskedők, alkalmazott értelmiségiek családjában, de olykor a kisiparoscsaládokban is.

A tanulás révén elért társadalmi emelkedés azonban gyakran azt is jelentette, hogy az iskolázottabbak, jobban keresők már szűknek és rangon alulinak érezték a Belső-Erzsébetvárost, és más, elegánsabbnak számító negyedekbe költöztek. A vagyoni gyarapodás is kiválthatta ugyanezt a hatást. A társadalmi mobilitás tehát nagyon gyakran térbeli mobilitást is eredményezett. A Belső-Erzsébetvárosból származó, a társadalmi emelkedés útjára lépett alsó közép- és középosztálybeliek célpontjai sokfélék lehettek: közelebbiek a kerület Városligethez közel eső utcái, valamivel távolabbi a VI–VII. kerület zöld „vonzáskörzetének” is felfogható Zugló, amely eredetileg a VII. kerület „kültelke” volt, és csak 1930-ban vált egy közigazgatási reform következtében önálló (XIV.) kerületté. A Belső-Erzsébetvárosból távozó zsidó középosztály, ha igazán divatos helyre kívánt költözni, az akkoriban kiépülő Újlipótvárost (az akkori V. kerületi Lipót körút – 1937-től Szent István körút –, a Duna és a Váci út által közrefogott sávot) választotta; esetleg Budára, a XI. kerületnek szintén a két világháború között kiépülő, elegáns, de alapvetően középosztályi részeibe költözött, a Horthy Miklós tér (ma Móricz Zsigmond körter) vagy a Lenke tér (ma Kosztolányi Dezső tér) környékére.

Igaz ugyanakkor az is, hogy a budapesti zsidóság folklórájában elkülönültek és gyakran egymással szembeállították Budapest azon városnegyedei, ahol egyáltalán laktak zsidók; az érintett negyedek, kerületek lakói kölcsönös gúnnyal és lenézéssel, illetve távolságtartással viszonyultak egymáshoz. A felfelé mobil középosztály és felső középosztály által preferált Újlipótváros gúnyneve „Lipócia” vagy „Újlipócia” volt, míg a Belső-Erzsébetvárosé, mint említettük, „Dobócia”.

Frojimovics Kinga, Komoróczy Géza, Pusztai Viktória és Strbik Andrea *A zsidó Budapest* című, először 1995-ben megjelent könyve úttörő jelentőségű volt abból a szempontból, hogy a szűkítő sztereotípiákkal szembemelve áttekintette a valaha zsidók által lakott összes budapesti városnegyedet, és rögzítette a történeti tudatban a budapesti zsidóság térbeli eloszlásának sokféle mintázatát.

A „zsidós” városnegyedeknek a két világháború között – ahogy már korábban is – megvolt a maguk jellegzetes hierarchiája, és ez összetettebb volt, mint az 1800-as évek végén. A dualizmus első évtizedeiben lényegében három városnegyedben koncentráldott Budapest zsidó lakossága: a Lipótvárosban (V. kerület) tömörült a zsidó nagypolgárság zöme és az értelmiség egy része, a Teréz- és az Erzsébetvárosban pedig az iparos-kereskedő kis- és középpolgárság, az alkalmazotti rétegek és a munkások.¹⁸

A térbeli kirajzás és az új városnegyedek kiépülése miatt 1900 után már többkomponensű a kép. A nagypolgárság villanegyedekbe költözése már 1900 előtt megkezdődött; először általában szezonális jelleggel lakták az impozáns villákat (azaz a városi lakás mellett nyári lakként használták azokat), később viszont már mint állandó lakhelyekre költöztek oda. Villanegyedként épült be az Andrássy út külső szakasza és annak mellékutcái, valamint a Városligeti fasor mellett a Városligetet L alakban körülvevő terület: a Thököly út és a mai Ajtósi Dürer sor közötti utcák, valamint a Stefánia és a Hermina út övezete. E területeken, ahol keresztény és zsidó nagypolgárok, sőt, olykor arisztokrata családok rezidenciái váltakoztak egymással, részben zsidó nagypolgár családok nevéhez fűződik az építészettörténetben jelentős historizáló vagy szecessziós emlékeként számon tartott villák sora.¹⁹ A budai oldalon a Gellérthegy és más hegyvidéki részekén is megjelentek már a századelőn a polgári elit magánvillái. A két világháború között ez a tendencia folytatódott: a modernizmust képviselő építészek első magánmegrendelői budapesti nagypolgárok és a felső középosztály tagjai voltak, akik modern stílusú villákat a II. és XII. kerület még beépítetlen területein építtették fel.²⁰

Miközben a zsidó gazdasági elit a budai hegyekbe, a Rózsadombra, illetve egy-egy távoli, új elővárosi villanegyedbe (például Mátyásföldre) költözött, a jórészt a két világháború között újonnan kiépülő Újlipótváros a jól kereső alkalmazotti rétegek, az értelmiség és a művésztételek lakhelyévé vált.²¹ A városligeti villaövezet kiterjedt és középosztályosodott, Zugló két háború között kiépülő egyes övezeteinek (Herminamező, Istvánmező) bérvilláiban, társasházaiban, kertés bérházaiban, családi házaiban megjelent a zsidó középosztály is. A zuglói, a mai Dózsa György út és Róna utca közötti villa-, bérvilla- és családi házas részek kiépülése²² is jelentős vonzerőt gyakorolt a teréz- és erzsébetvárosi zsidó középrétegek fiatalabb, mobilabb, asszimiláltabb elemeire, és e réteg ekkor már Budán is megjelent, igaz, az izraelita felekezetűek aránya a budai kerületekben sehol sem vált jelentőssé.²³ E folyamatot a századfordulótól kezdve megbízhatóan jelzi a zsinagógák, imaházak megjelenése olyan környékeken, ahol azelőtt

¹⁸ Zeke 1990: 169–175; Vörös 2005: 46–47.

¹⁹ Éri–Jobbágyi 1997: 45–59; Déry–Merényi 2000: 117–121.

²⁰ Déry–Merényi 2000: 206–215; Pamer 2001: 74–104.

²¹ Frojtimovics et al. 1995: II. 461.

²² Budapest új városrészeinek kialakulására, a városfejlődés irányaira: Ferkai 1995: 10–29; Ferkai (szerk.) 2001: 12–33; Preisich 2004: 269–351.

²³ Zeke 1990: 177–178.

gyakorlatilag nem élt zsidó népesség: például a zuglói zsinagóga a Thököly út egyik exponált helyén; vagy a Novák Ede építész tervezte modern zsinagóga a XI. kerületi Lenke úton (ma Bocskai út), a mai Kosztolányi Dezső tér tőszomszédságában.²⁴ Jellemző, hogy az új zsinagógák egyáltalán nem rejtőzködtek, hanem főútvonalon, prominens helyeken épültek, és nemegyszer építészetileg is jelentős, impozáns épületek voltak. A bel-budai környék ráadásul a „keresztény úri középosztály” egyik legfőbb lakóhelyének számított az 1920–1930-as években – legalábbis ekként élt a köztudatban.²⁵

Mindeközben a régi városrészekben kialakult „zsidó negyedek” fizikai állapotuknak köszönhetően, de társadalmi értelemben is, egyre inkább leértékelődtek. A Középső-Józsefváros zsidók által lakott polgáribb részei (központjukban a Páva és a Nagyfuváros utcai zsinagógával) sem túlzottan magas presztízsiűek, de még egyértelműbben szegényes környékként élt a köztudatban a Teleki tér és a Népszínház utca környéke. A Külső-Józsefváros, főleg a Teleki tér és környezete klasszikusan a Galíciából és a történelmi Magyarország északkeleti országrészeiből bevándorolt, alacsonyabb státusú zsidóság meglepedési helye lett.²⁶ A Belső-Erzsébetváros relatív presztízse is hanyatlott a két háború között, bár a Külső-Józsefvárosénál jobb volt a környék megítélése.

Ha a Belső-Erzsébetvárosban maradók, illetve ott lakást választók oldaláról nézzük a kérdést, egyértelmű, hogy az itteni házak kora, állapota és a lakásállomány minősége összefüggött a lakók összetételével. A városnegyed belsejében az 1930-as évekre nemcsak a környékbeli egy és két szoba-konyhás, hanem a nagyobb, három szoba-cselédszobás lakások zöme sem számított már korszerűnek; az akkor kibontakozó modern bérházépítészet normáinak, a modern kislakás, illetve az újfajta középosztályi lakás ideáljának ezek a régi típusú bérlemények már nem feleltek meg.

Tanulságos összehasonlítani az egyes lakástípusok éves bérét, hiszen ezekben jól tükröződik, mi számított a Horthy-korszak második felében divatos és kevésbé divatos lakásnak, és az is, hogy a lakás méretei nem mindig kompenzálták annak régmódiségét (a régi bérházakban az utcai szobák méretei lényegesen

²⁴ A zuglói zsinagógát (XIV. Thököly út 83.) egy magánvilla átépítése révén alakították ki a 20. század elején; ma is működik. A lágymányosi zsinagógát 1936-ban avatták fel. Ennek épületét 1950-ben államosították, 1966-ban a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat kapta meg (ma átalakítva). A lágymányosi zsinagóga ezért egy közeli mellékutcában, a XI. Károli Gáspár tér 5.-ben működik. A zsidó lakosságnak a Teréz- és Erzsébetvárosból való kirajzása, illetve más városrészekben való meglepedése egyébként nem kizárólag a középosztály mobilitásával hozható összefüggésbe. A VII. kerület, a Közép- és Külső Józsefváros „mehódítása” már a 19. század végén megindult, és folytatódott a két világháború közti korszakban; a folyamatot a VIII. kerületben ugyancsak új zsinagógák megjelenése – az Országos Rabbiképző zsinagógája (1877), a Nagyfuváros utcai (1922) és Páva utcai (1923) zsinagógák, a Teleki téri és környéki imaházak – kíséri. Ez a meglepedés azonban nem a középosztály felfelé való mobilitását jelzi. A zsinagógákról lásd <http://mazsihsz.hu/zsinagogak-8.html> – utolsó letöltés: 2014. szeptember 23.

²⁵ A „keresztény úri közép” bel-budai dominanciája mellett érvel Zeke 1990: 177; e tételt részben cáfolja viszont Valló 2011.

²⁶ Frojimovics et al. 1995: II. 466–479.

nagyobbak voltak, mint a modern lakóházakban). Amint az Valló Judit kutatásaiból kiderül, a felső középosztály és az értelmiségi középrétegek egy modern bérházban, divatosabb környéken (például az I–II. kerületben vagy az Újlipótvárosban), 1939-ben egy komfortos, egy szoba hallos-cselédszobás modern kislakásért hajlandóak voltak annyi éves bért fizetni, mint amennyibe egy három szoba-fürdőszobás lakás került évente a Klauzál téren; egy modern, még külön konyhával sem rendelkező – csak főzőfülkével vagy a szobával egybenyíló teakonyhával ellátott – egyszobás garzon béréért, 800–850 pengőért pedig a Klauzál téri házakban kétszobás, esetleg fürdőszobával is rendelkező lakást lehetett bérelni.²⁷

Más kutatások ugyanakkor arra mutatnak rá, hogy a Belső-Erzsébetváros újabb építésű bérházai a két háború között képesek voltak magasabb jövedelmű és társadalmi státusú bérlőközönseget vonzani. Ezt mutatja például Nagy Ágnes és Rigó Máté tanulmánya, melyben egyes Nagymező és Klauzál utcai modern bérházak főbérlőit régi bérházakéval vetik össze; különösen a lakók foglalkozását és a lakásaikért fizetett lakbért feltüntető táblázataik sokatmondóak. E modern bérházakból azonban a Belső-Erzsébetvárosban, különösen annak belső utcáiban nem épült túlságosan sok, és jelenlétük érdemben nem befolyásolta a városnegyed összképét; azt egyértelműen a dualizmus korában épült vagy annál is régebbi, régi típusú, szűk belső udvaros, gangos bérházak határozták meg. A kettő közötti kategóriát képviselték azok a már korszerűbbnek tekinthető lakóházak is, amelyeket 1900 és 1914 között emeltek a környéken.

A Belső-Erzsébetváros tehát a két háború között a tradicionálisabb zsidó kispolgárság egyik fő bázisa maradt, és – *A zsidó Budapest* szerzőinek kifejezésével élve – az egyik fő „kikötőként”²⁸ működött az olyan budapesti bevándorlók számára, akik vidékről vagy 1920 után a trianoni határokon túlról, hagyománykövetőbb – jórészt ortodox – közösségekből érkeztek.

A fentiekkel, tehát a lakásállomány viszonylagos elavultságával, a Belső-Erzsébetváros – különösen a belső és mellékutcák – Budapesten belüli „alsóközép” presztízsével, a helyi népesség összetételének alakulásával, valamint a budapesti ruhaipari szakmák itteni koncentrációjával is magyarázható az a jelenség, amelyre az 1941-es népszámlálás lakásíveinek tanulmányozása világíthat rá: hogy

²⁷ Valló 2010: 95. A Klauzál téri lakberekre lásd még Fabó 2009: 90. Modern bérházak egyébként a VII. kerületben – például a Wesselényi utcában vagy a Barát utcában – is épültek; ezek presztízsé és bére szintén magasabb volt a régi bérházak lakásaiénál. Összevetésképp érdemes idézni Valló Judittól a VII. kerületi modern kislakások átlagos béreit, melyek a budaiaknál mindenestre láthatóan alacsonyabbak: a VII. kerületi modern bérházakban a garzonok átlagos évi bére 783 pengő volt; a konyhával is ellátott egyszobás lakásoké 764; az egy szoba-hallos bérlakásoké 900; a cselédszobás, illetve hall és cselédszobás kislakásoké pedig 1187 pengő (Valló 2010: 95).

²⁸ A „kikötő” elnevezést a szerzők a városfalon kívül, az Új Vásártér környékén, a 18. században kialakuló, a Pesten meglepedő zsidókat koncentráló városrésze használatják (Frojmovics et al. 1995: I. 100). Azonban a két világháború között, az 1860–1900 közti időszakról eltérően, már nem a Belső-Erzsébetváros volt az egyetlen ilyen „kikötő”. Legalább ilyen fontos szerepet játszott a VIII. kerület, amely – a Józsefvárosi pályaudvar közelsége miatt is – a belső-erzsébetvárosinál még tradicionálisabb zsidó bevándorlók központjává vált (Frojmovics et al. 1995: II. 477–478).

tudniillik a II. világháború előestéjén a városnegyed belsejében gyakran már a nagyobb „polgári” lakásokat is iparosmesterek bérelték.

A Klauzál térnek például szinte minden házára igaz, hogy az utcai három szoba-cselédszobás lakásokat túlnyomórészt iparosmesterek lakták 1941-ben családtagjaikkal és alkalmazottaikkal együtt. Különösen jellemező volt a szabómesterek jelenléte a háromszobás, nagy alapterületű lakásokban. A lakás egyik szobáját ilyenkor a mester lakta családjával, a másik próbaszalonként, a harmadik műhelyként funkcionált; ha volt cselédszoba, abban lakott a mester tanonca, aki egyben a háztartási alkalmazott feladatait is ellátta. Olykor szabósegédek vagy textiltkereskedő-segédek éltek – formailag albérlőkként – valamelyik szobában.²⁹

A fentiek alól csak azok a házak voltak kivételek – például a Klauzál tér 16. –, amelyek eleve korszerű infrastruktúrával épültek (az említett ház 1907-ben), és aránylag sok, a jobb módú középosztály igényeinek is megfelelő lakást tartalmaztak. A részben a Kisdiófa utcára, részben a Dob utcai oldalra néző Klauzál tér 16.-ban 1941-ben messze az átlagot meghaladó számban laktak tehetősebb középosztálybeliek: ügyvédek, orvosok, kereskedők, sőt egy nyugalmazott alispán (!) is családtagjaival. A sors, illetve a történelem iróniája, hogy a volt alispán közvetlen szomszédságában egy olyan vallásos zsidó család lakott, ahol a családfő négy felnőtt fia közül *háromnak* a foglalkozása „talmudista”-ként volt megjelölve; a negyedik fiú magántisztviselőként dolgozott – hogy csak egy adalékot említsünk a Belső-Erzsébetváros különös szimbiózisainak természetrajzához.³⁰

REPREZENTÁCIÓK

A történeti kutatásokból kibontakozó, sokszínű képet megerősíthetik, de módosíthatják is a Belső-Erzsébetvárosról szóló különféle narratív források. A továbbiakban három forrástípus egy-egy reprezentánsát idézem, szándékosan heterogén módon összeválogatva az egyes típusokat. A kérdés ugyanis az, hogy az önéletrajzi jellegű visszaemlékezés, a fikció és az anekdotikus hagyomány által nyújtott kép összhangba hozható-e egymással; az anekdotákban fontos szerepet játszó kulturális és társadalmi sztereotípiák, illetve típusfigurák hogyan viszonyulnak az egyes szépirodalmi művekben, illetve önéletrajzi elbeszélésekben megjelenő társadalmi tapasztalatokhoz.

²⁹ Szívós 2012: 178. A szabókkal szemben elvárás volt, hogy viszonylag nagy és tágas lakásokban lakjanak, ahol a szobák száma lehetővé tette a lakásban működő próbaszalon, a műhely és a privát lakótér elkülönülését.

³⁰ BFL IV.1419.j.

Korabeli szépirodalom

Az 1919 utáni korszakban a Belső-Erzsébetváros és annak sajátosan vegyes társadalmi miliője ritkán vált irodalmi témává; az I. világháború előtt gyakrabban választották témául a városnegyedet a hozzá kötődő írók, mint például Krúdy Gyula vagy Kóbor Tamás. Ezek a narratívák a bennfentes megfigyelők leírásai és elbeszélései: szerzőik vagy a városnegyedben élők, vagy ott felnőttek, vagy a negyedhez más módon, de személyesen kötődő írók. Hozzájuk számíthatók még azok az esetenként szintén bennfentes megfigyelők, akik Budapest megőrkítőiként annak városnegyedeiről, köztük az Erzsébetvárosról is találó leírásokat adtak: Gerő Ödön, Ágai Adolf vagy Rákosi Jenő.³¹

Bár a Horthy-korszak politikai légköréből önmagában is következhetne a válasz, mégsem érdektelen feltenni azt a kérdést, miért is nem lett a Belső-Erzsébetvárosból irodalmi toposz a két világháború között. Általában, miért nem váltak Budapest „zsidós” városnegyedei³² irodalmi témává a két világháború közötti írógenerációk körében?

A mai megfigyelőnek az a benyomása támad, hogy e városrészrel az onnan elszármazottak a két világháború között nem vállaltak közösséget. A korszak több neves írója, költője lakott a Belső-Erzsébetvárosban gyermek- és ifjúkora egy részében, így például Heltai Jenő, Füst Milán vagy Szép Ernő. Néhányan, ha nem is belső-erzsébetvárosiak, de a VII. kerület középső vagy külső részeinek szülőttei, mint Rejtő Jenő vagy Karinthy Frigyes. Zsolt Bélát és a két világháború között még alkotó Kóbor Tamást leszámítva azonban a nevesebbek közül alig akad valaki, aki irodalmi témájául a Belső-Erzsébetvárost választotta volna; a „pesti zsidó negyed” határozottan nem vált irodalmi toposzá, mint ahogyan általában a zsidó témák sem találtak utat a magas irodalomba.

Ennek oka alighanem abban keresendő, hogy az 1920–1930-as években Magyarországon alkotó zsidó vagy zsidó származású írók többsége *magyar* íróként, nem pedig *magyar zsidó* íróként kívánt befutni; még kevésbé magyar előtag nélküli zsidó íróként. Ha voltak is tradicionális zsidó gyökereik, ők maguk már asszimilálódtak és eltávolodtak attól a közegetől, amelyben felnőttek. Márpedig ha valaki éppen eltávolodik egy miliőtől, érthető, hogy nem éppen abból akar az ő nevével összefonódó irodalmi témát kreálni. Más kérdés, hogy a Horthy-korszakban akár akarták, akár nem, mindannyiuknak szembe kellett nézniük származásukkal – éppen a korszak atmoszférájának ismeretében érthető ugyanakkor, miért nem akarták sokan zsidó származásukat irodalmi témaválasztásukkal is hangsúlyozni. Az egykor ott felnőtt íróknak – Kóbort és Zsolt Bélát leszámítva – a „régis pesti zsidó negyed” nem volt sem egzotikus, sem romantikus, sem vállaltan önéletrajzi téma; inkább olyan fiatalkori stigma, amiről az ember legszívesebben egész életében nem beszélne. Ismertebb íróként a fent említettek

³¹ Kóbor 2007; Gerő 1891, különösen az *Erzsébetváros* című fejezet (158–179); Ágai 1912; Rákosi 1893.

³² A jelző használatára, „zsidós” és „zsidós” különbségeire lásd Gyáni 2009.

mindegyike elköltözött az Erzsébetvárosból; ki az Újlipótvárosba, ki pedig valamelyik budai kerületbe.

Szántó Gábor és mások szerint általában „magyar zsidó irodalomról” beszélni is problematikus. Magyarországon nem igazán alakult ki zsidó irodalmi hagyomány, és ezen belül a két világháború közötti zsidó témájú irodalom kifejezetten csekély, már amennyiben a felekezeti sajtóban vagy a zsidó időszaki kiadványokban (például IMIT-évkönyvekben³³) megjelent, ma már alig ismert neveket és az általuk írott elbeszélésirodalmat nem számítjuk.³⁴

A két háború között tehát tulajdonképpen egyetlen számottevő író akadt, aki irodalmi témái közé a belső-erzsébetvárosi zsidó társadalmat is beemelte: Zsolt Béla.³⁵ Ha az ő egyik, leginkább VII. kerületi témájú regényét vesszük szemügyre, rögtön feltűnhet, hogy Zsolt Béla a Wesselényi utcát, és még véletlenül sem a Dob utcát választja védjegyül; ezzel a szubtilis jelzéssel azt kívánja érzékeltetni, hogy regénye a Belső-Erzsébetváros jobb módú, polgáribb, asszimiláltabb, modernebb oldaláról kíván szólni, és nem az azzal egyidejűleg létező helyi ortodox világ egzotikumáról.³⁶

A Wesselényi utcai összeesküvés című regény témája egy fiatal, belső-erzsébetvárosi házaspár élete és kettőjük óvatos szerelmi kalandjai. Zsolt Béla ebben a regényben iróniával és meghitt bennfentességgel kommentálja a VII. kerületi zsidó polgárság első látásra decens házasetének rejtelmeit. A történet mellékes, de nem kevésbé érdekes mozzanatai pedig arra világítanak rá, hol is helyezik el magukat a szereplők a korabeli osztálylétrán, hogyan érintkeznek tágabb családjuk tagjaival, környezetükkel, munkásaikkal és alkalmazottaikkal, s zsidó, illetve nem zsidó részről ki, hol, hogyan kezeli a zsidó–keresztény választóvonalakat. A háttér pedig mindehhez a polgári városnegyed, a Belső-Erzsébetváros, ahol az itt-ott felépülő modern bérházak eleganciáját bizony aláássa a hagyományos ipar és kereskedelem megannyi zaja és bűze; ahol még megférnek egymással a lakóházak és a kisüzemek, és ahol a gangos bérházak közé számos műhely, ipari vállalkozás és telep ékelődik be. A regénybeli férj, Boros Jenő – foglalkozására nézve nagyfuvaros, azaz egy nagybani szállítással foglalkozó cég tulajdonosa – először eléri, hogy a lakóházuk tőzsomszédságában működő nagygarázst és

³³ IMIT: Izraelita Magyar Irodalmi Társulat. 1894-ben alakult meg.

³⁴ Szántó 1997: 250–252; Veres 1997; korabeli vélemény a 20. század első évtizedeinek magyar-zsidó irodalmáról: Ligeti 1927. A két világháború közötti zsidó irodalom, illetve szellemi élet kérdéséhez lásd még: Laczó 2014.

³⁵ Zsolt szintén idevágó művei az *Erzsébetváros* (1928) és az *Oktogon* (1933) című színdarabok, valamint a *Polgári házasság* című novelláskötet (1936). Az Erzsébetvárosról szóló, illetve cselekményüket tekintve ott játszódó, a korszakban született más szépirodalmi művek inkább a kerület külső, a Rottenbiller utca–Thököly út–Dózsa György út és a Damjanich utca által közrezárt részének, a Csikágónak életéből merítettek. Ilyen például Kellér Dezső *Csikágó* (1929) és Rózahegyi László *A hídon* (1930) című darabja, valamint Móricz Zsigmond, Bródy Lili és Havas Albert egy-egy regénye; valamennyit idézi és ismerteti Valló 2013: 103–113, 115–126.

³⁶ A Wesselényi utca a környék szélesebb, elegánsabb utcái közé tartozott, ahol a két világháború között több modern bérház is épült; helyi értékét tekintve tehát az elavult városnegyed egyik divatosabb utcájaként gondolták rá a kortársak.

teherautó-szervizt a kerületi elöljáróság kiutasítsa a környékről, majd saját fuvarostelepét költözteti oda az angyalföldi Béke térről. A helyi lakóközönség némi zsörtölődéssel bár, de tudomásul veszi a lovak, lovas kocsik, kocsisok jelenlétét a Klauzál tér tőszomszédságában – még mindig jobb, mondják, mint a nagygarázs teherautóinak motorzaja volt éjszakánként.

„Borosék a Wesselényi-utcai új ház ötödik emeletén laktak, három szobában. Két szoba az utcára nyílt, egy az udvarra. Az utcai szobáknak jóformán üvegfaluk volt, az építész éppen csak vékony rámaként alkalmazta az ötújnyi széles vasbeton falat. Nyilván abból a modern elvből indult ki, hogy a városi lakásba, melyet régebben bűnös és tisztátalan magánügyek rejtegetésére való barlangnak építettek, be kell engedni a napot. Arról nem tehetett az építész, hogy a Wesselényi-utcában soha nem volt nap s az átellenes ház bádogkupalája reggeltől estig állandósította a szűröküveget az úriszobában és az ebédlőben.

A modern építészeti elv valóságos csődje volt, hogy az udvari szobát, amely régi-módián épült, a szokásos nagyságú barnarámás, rácsos ablakokkal a nyitott folyosóra, egész nap elöntötte a fény. A fényforrás a közeli Klauzál tér volt, a gyéren zöldellő, hurokvágányos, zajos-zavaros kis tisztás az odvas házak erdejében. A fénnel együtt szagok is érkeztek az udvari traktusba: a vásárcsarnok városi kezektől elpancsolt agrár-illatai s az a porszag, amit a folyosók rácsain kiprakkolt szőnyegeg, paplanok és téli-kabátok árasztanak. Nem ritkán perzselt baromfitoll bűze is érződött, mert a tér délkeleti sarkában volt egy nagy baromfiúzet. A benzinszag nem volt éppen feltűnő elem e vegyületnek; egyrészt, mert ma már a város minden vidékén kötőanyaga a különböző karakterisztikus kerületi szagoknak, másrészt, mert pontosan a Wesselényi-utcának ebben a szakaszában, éppen Boros Jenő közbelépésére letompult. A szomszéd földszintes ház és kisvárosian nagyméretű udvara tavaly télen még a Jupiter-garázsé volt, amely nappal az egész környéket fojtogatta, éjjel pedig ideges álmatlanságra ítélte.”³⁷

Retrospektív elbeszélésgyűjtemények: osztálylétrán a Teleki tértől a Szent István parkig

Az általam „retrospektív elbeszélésnek” elkeresztelt műfaj jellemzője, hogy írója saját tapasztalatból vagy családja történeteinek keresztül alaposan ismeri a múltbeli, esetünkben Horthy-korszakbeli Budapest és azon belül egy-egy városnegyed világát, de azt egy jóval későbbi korszakban, a megszüpítő messzeség távolából ábrázolja. A belső VII. kerület háború előtti (zsidó) világának ilyen elbeszélője Ungár Richárd; a külső VII. kerületé, a Csikágóé Zalka Miklós;³⁸ a külső VIII. kerületé a jóval ismertebb emigráns írótestvérpár, Nicola és Giorgio Pressburger.

³⁷ Zsolt 1937: 7–11.

³⁸ Zalka Miklós Csikágóról szóló irodalmi munkásságát idézi, összefoglalja Valló 2013: 78–84.

Ennél az elbeszéléstípusnál az idő- és térbeli távolság emeli az adott városnegyedet az irodalmi téma rangjára. A távolság lehetővé teszi a megszépítő, anekdotikus vagy nosztalgikus ábrázolásmódot, sőt, akár a mitizálást vagy a mágikus realizmus eszköztárának alkalmazását is. A távolságból következik továbbá, hogy az író számára sokkal jobban megragadhatóak az egykori milió típusfigurái és egzotikumai: az 1945 előtti Dob utca vagy Teleki tér világa mai szemmel azért egzotikus, mert ezek a világok nincsenek többé. Az egykori zsidó milió rég a múlté; a II. világháború előtti életvilágok típusai, alakjai, ha nem haltak meg a háború alatt, jórészt kivándoroltak vagy elköltöztek. Egy-egy szereplő története tovább folytatódhat ugyan az elbeszélésekben a II. világháború után, akár itthon, Budapesten is, de azt az elbeszélők mindig világosan érzékeltetik, hogy az az egykori szubkultúra, amelyben ők felnőttek, visszavonhatatlanul eltűnt vagy átalakult.³⁹ Minden nosztalgiájuk ellenére ezek a művek nagyon jól érzékeltetik a tárgyuknak választott környék egykori jellegzetességeit, annak karakterisztikus vonásait és társadalmi rangját, és szinte mindig beleszövik a történetekbe a más városnegyedekkel való összehasonlítást. A műfaj további sajátossága, hogy az író az anekdotikus hatás kedvéért adott esetben mozgósítja az egyes városrészekhez fűződő sztereotípiákat; ezért alkalmas annak tanulmányozására, milyen helyet foglaltak, illetve foglalnak el az egykor „zsidósna” tartott városrészek a városi folklórban és a kollektív emlékezetben.

Ungár Richárd *Dob utcai mesék és Új mesék a Dob utcából*⁴⁰ című elbeszélés-gyűjteményei címválasztásukban is beszédesek. Ungár a „Dob utcát” emblematikus értelemben használja: a történetek természetesen nemcsak a Dob utcában, hanem különféle más helyszíneken is játszódnak; a címbeli Dob utca valójában egy egész környék, életvilág és zsidó szubkultúra – azon belül is egy jellegzetes ortodox szubkultúra – szinonimája.

Ungár történeteiben állandó elem a különféle miliók érintkezésének problémája. Egyrészt nem kevés iróniával reflektál arra, hogy az erzsébetvárosi ortodox milió tagjai hogyan érintkeztek a neológokkal és a keresztényekkel, illetve – főleg a fiatalabbak – milyen engedményekre voltak hajlandóak a jobb társadalmi beilleszkedés érdekében. Másrészt visszatérő téma Ungár elbeszéléseiben a Dob utca világának más városnegyedekkel való összehasonlítása, a pesti zsidóság jellegzetes rétegeinek lakóhelyi elkülönülése és egymással szembeni távolságtartása. A *Focimeccs a Szent István parkban* című novellában így ábrázolja az ellentéteket:

„1936-ban, történetünk idején Dr. Ferenczi Károly zsidóvallású nőgyógyász feleségével és Lacika nevű kislíával a Szent István park egyik házában lakott. A kisfiú még életében sohasem látott pajeszt.

No de történetünk megértéséhez előbb vissza kell mennünk a Dob utcába. Már jól tudjuk, itt voltak az ortodox iskolák, és ezek fiútanulói, köztük sok pajeszes,

³⁹ Lásd erről Schöner Alfréd előszavát: Ungár 2006: 6.

⁴⁰ Ungár 2002, 2006.

nagyon szerettek és tudtak is focizni. Jól fejeltek és sokat tribliztek, vagyis furfangos, okos cseleket mutattak be. Többen azt állították, hogy ez a »fejfel« való játék és a sok tribli egyenes következménye a sok Talmud-tanulásnak.

Hogy hol fociztak? A füvesnek igazán nem mondható Klauzál téren, de leginkább a kizárólag homokos és kavicsos Rumbach Sebestyén utcai grundon. [...]

No már most történt egyszer, hogy az egyik ilyen Dob utcai srác pusztán kíváncsiságból elmerészkedett a Szent István parkba és ott egy ragyogó, szépen füvesített focipályát talált. Rögtön arra gondolt, mért ne jöhethének le ők is ide, a luxuspályára focizni.

– Srácok – újságolta a többieknek, találtam egy igazi focipályát. Menjünk el egyszer oda lasztizni!

[...] Lacika szobájának ablaka a térnek azon részére nézett, ahol a focipálya volt. Történetünk idején a szülők éppen a lakás hátsó szobájában pihenték ki az előző esti kártyaparti fáradalmait. A kisfiú kinézett az ablakon, és azt látta, hogy 22 pajeszos, sapkás focista kergeti a labdát, és közöttük futkároz egy kisszakállú bíró sípval a kezében. Nagyon különös látványnak találta, hiszen ő nemhogy 22, de, mint említettük, egy pajeszost sem látott soha. Se szó, se beszéd, gyorsan lerohant megnézni, mi is történik közvetlenül a házuk előtt. [...] Persze rajta kívül még sokan mások is bámulták a meccset. A környék szociológiai összetételéből következőleg főleg az itt élő lipótvárosi zsidók lehettek, s ők nehezteltek a pajeszosokra, miért is exportálják a Duna partjára az »antiszemitizmust«. Ellenérzésüket azonban nem nyilvánították ki, és az antiszemita nem zsidók sem illették hangos megjegyzésekkel a focistákat [...].⁴¹

Ungár Richárd elbeszéléseiben sztereotípiákkal dolgozik, illetve létező egykori típusokat ábrázol sarkítva, hogy jobban frappírozhassa a történetbeli ellentéteket. Nem túl valószínű, hogy az 1930-as évekbeli „Dob utcából” spontán összejött volna egyszerre két tizenegy fős, homogén külsejű, pajeszos, kipát viselő ortodox fiúkból álló futballcsapat; egyebek közt azért nem, mert akkoriban már az ortodox fiúk, fiatal férfiak sem feltétlenül így néztek ki Pesten, sőt, ha már itt születtek, szinte biztos, hogy a két világháború között a fiatalabb korosztályok elhagyták a hagyományos öltözködés viselését. Pajeszt pedig, jegyezzük meg, a budapesti ortodox férfiak már azelőtt sem felétlenül viseltek. Maga Ungár adja egy másik, *Sokfélék az ortodoxok* című novellájában a következő summázatot:

„Bizony, sokfélék a pesti ortodoxok. Persze én most a 30-as évekre gondolok. Nagyon szegények, nagyon gazdagok, szakállasok és szakálltalanok, sok parókás asszony, de még több priváthajú, csak Talmud-i műveltségűek, és olyanok, akik már színházba, zeneakadémiára is jártak. Ezek között akadtak olyanok, akik a koncertteremben is a fejükön tartották kalapjukat, és olyanok, akik hajadonfőtt hallgatták Beethovent. Kevesen nyaranta a tengerpartra jártak fürödni és sokan nyáron is csak a mikvébe. Szóval, ’fundamentalisták’, félmodernekek, és teljesen modern életet foly-

⁴¹ Ungár 2006: 91–92.

tatók. Egyvalami különböztette meg őket a neológoktól. Mindannyian szigorúan betartották a kóserség szabályait, a sábeszt, és valamennyi ünnepet. És a férfiak minden reggel tefilinnel imádkoztak, vagy odahaza, vagy a templomban.”⁴²

A fej két oldalán lecsüngő hajtincsek és a hagyományos külső más attribútumai – hosszú fekete kabát, a származás helyétől függően többféle stílusú fekete kalap –, tegyük hozzá, inkább a Budapestre frissen bevándorolt kárpátaljaiak vagy galíciaiak ismertetőjegyei voltak a 30-as években.

De nem is a történeti hitelesség a lényeg, hiszen Ungár Richárd történetei a 2000-es években megjelent, *fiktív* elbeszélések. Történetileg akadémikusokhatnánk olyasmin is, hogy a Szent István park a Horthy-korszakban – ahogy ma is – pihenőpark volt, ahol nem volt füves futballpálya. De ez sem tartozik a lényeghez. A lényeg az, Ungár hogyan poentírozza a Belső-Erzsébetváros kontra Újlipótváros ellentétet, milyen emblematikus helyszíneket választ, és mekkorának tünteti fel az újlipótvárosi és a belső-erzsébetvárosi zsidó szubkultúrák közti távolságot. Ennek érzékeltetésére az összes sztereotip vonást felvonultatja: az újlipótvárosi zsidóság neológ és szekularizált, asszimilált, relatíve jómódú, társas élete és szabadideje van; a „Dob utcai” zsidó lakosság ortodox, vallásos, külsejében is hagyományörző, öltözéke szegényes stb. „Mi úgy hívjuk őket, pólisiak” – mondja Ferenczi papa fiának, Lacikának. „Örülj annak, fiam, hogy te nem pólisinak születél!” Noha a dolog nyilvánvaló csúsztatás, Ungár története a Belső-Erzsébetvárost implicite mégis a „pólisiakkal” (lengyelországi/galíciai eredetű zsidókkal) azonosítja – amihez akár az e tanulmányban idézett többi narratíva olvastán is kritikusan kell viszonyulnunk.

„Újlipócia” és „Dobócia” ellentétének ábrázolása azonban még korántsem adja ki a két háború közti Budapest zsidó metatérképét. Mint láttuk, a zsidó lakosság sokkal változatosabb helyeken élt Budapesten a két világháború között, mint akár az 1880-as években. A pesti zsidó folklórban azonban nem feltétlenül jelenik meg minden olyan városnegyed, ahol éltek zsidók. Azok a városrészek igazán hangsúlyosak, ahol jelentősebb zsidó lakosság tömörült, illetve ahol az 1930–1940-es években is élénken éltek a zsidó hagyományok. Újlipócia és Dobócia mellett létezett egy harmadik pólus is: a Józsefváros, azon belül is a Külső-Józsefváros. A külső-józsefvárosi zsidó miliő szimbóluma a Teleki tér, az egykori ócskapiac helye.⁴³ A Teleki tér és környéke a legszegényebb zsidó miliővel volt szinonim, a rangsorban még a Dob utcánál is lejjebb volt a helye. A Teleki tér és vonzáskörzete volt az elsődleges letelepedési övezete a Budapestre frissen bevándorolt szegény, ortodox vagy haszid „keleti” zsidóságnak, akik egzisztenciájukat használtcikk-kereskedőként és piaci árusokként próbálták megalapozni; ha valakinek a környék valamely utcájában állandó boltja vagy műhelye volt, az már a megállapodottabb, magasabb

⁴² Ungár 2006: 20.

⁴³ Az ócskapiac eredetileg az Újvásár téren (1902-től Tisza Kálmán, 1946-tól Köztársaság, 2011-től II. János Pál pápa tér) működött, később költözött kijjebb, a Józsefvárosi pályaudvarhoz közel eső Teleki térre.

státust jelezte.⁴⁴ „A »Teleki téri«, akár árura mondták, akár modorra, nem számított éppen dicséző jelzőnek” – jegyzi meg *A zsidó Budapest* egyik szerzője. „De ez csak a piaci modorra állt, mert a jámborságban amúgy nemigen volt hiba. A téren körös-körül számos kis zsinagóga, imaház, imaszoba volt.”⁴⁵

E környéknek is vannak irodalmi krónikásai: a VIII. kerületben született, 1956-ban kivándorolt és végül Olaszországban letelepedett fivérek, Nicola és Giorgio Pressburger. *Nyolcadik kerületi történetek* című elbeszélésgyűjteményük olaszul az 1980-as években, magyar fordításban pedig 2002-ben jelent meg. A fáma szerint az elbeszéléseket jórészt az eredetileg közgazdász Nicola írta, majd halála után testvére, Giorgio öntötte végleges formába.⁴⁶ A Pressburger fivérek önéletrajzi ihletésű elbeszéléseinek szereplői a két világháború közötti és háború utáni, a vallási törvények szerint élő, szerény viszonyok között egzisztáló zsidó kisemberek, akik sok tekintetben életre keltik a történeti irodalom által a zsidó Külső-Józsefvárosról festett képet: jellegzetes karakter például a vallásos, különös módon pénzhez jutó asszony, Franja, aki ezután a Teleki téri piacon vásárol magának baromfiárus standot (*Franja, a Róka*); vagy a tál sólettel szombaton a péktől hazafelé tartó, egy helybeli vagánnyal konfliktusba keveredő szegény zsidó fiú (*Sólet*); vagy a Nagyfuvaros utcai ortodox imaház közönségének jellegzetes alakjai (*A templom*).⁴⁷

Visszaemlékezések

Az Erzsébetváros társadalmáról a korábbiakban idézett Zsolt Béla-regény vegyes képet rajzol. Jelen van a szegénység vagy legalábbis a mindennapi megélhetési gondok, de a kisiparosok, kiskereskedők, iparos- és kereskedőségek, kisiparban alkalmazott szakmunkások mellett ott vannak a tisztviselők, a saját céget működtető középpolgárok, és – jóllehet a nyomdák, fuvarostelepek, kisüzemek tözsomszédságában – ott van a kifejezett polgári jómód is. A két világháború közötti VII. kerületről szóló történetek nem nyomornarratívák, és jórészt nem a megélhetésért való mindennapi keserves küzdelemről szólnak; a történetek szereplői a boldogulni próbáló, megélhetéséért keményen megdolgozó kispolgártól a háromszobás vagy annál is nagyobb lakást bérlő, cseléd tartó, kényelmes anyagi viszonyok között élő középpolgárig terjednek. Az utóbbi lehet kisebb cég tulajdonosa vagy igazgatója, vagy lehet jól fizetett magántisztviselő.

Azt, hogy a szolid középosztályi jómód jelen volt a két háború közötti Belső-Erzsébetvárosban, több fennmaradt visszaemlékezés is megerősíti.⁴⁸ Az álta-

⁴⁴ Frojimovics et al. 1995: II. 479.

⁴⁵ Frojimovics et al. 1995: II. 479.

⁴⁶ Pressburger–Pressburger 2002.

⁴⁷ Pressburger–Pressburger 2002: 46–57; 95–112; 21–32.

⁴⁸ A Holokauszt Dokumentációs Központ és Emlékgűjteményben (HDKE) több VII. kerületi vonatkozású, kéz-, illetve gépiratos visszaemlékezést őriznek. Jelzeteik (a visszaemlékezők nevének említését mellőzöm): HDKE 2012. 269. 1; HDKE 2013. 37. 1; HDKE 2013. 76. 1.

lam kiválasztott, e helyt bemutatott memoár érdekességét az adja, hogy a szolid anyagi helyzetű polgári család tagjai egyben szombattartó ortodoxok is voltak az 1930–1940-es években; ám a róluk szóló narratíva csak részben vág egybe az erzsébetvárosi ortodoxia Ungár Richárd által ábrázolt képével.

Weisz Mandel Marianna (leánykori polgári nevén Weisz Éva Mária, a történetben Weisz Marika) irodalmi igényű visszaemlékezése, a *Mi lett volna, ha...?* 2010-ben jelent meg Budapesten. Szerzője 1949-ben, 14 évesen vándorolt ki egész családjával együtt Magyarországról, és élete hátralevő részét New Yorkban, majd Párizsban élte le. Weisz Marika nagyszülei és gyermekeik, szombattartó ortodox család, Kárpátaljáról, Nagyszőlősről költöztek Budapestre. Eleinte szűkös viszonyok között éltek a Belső-Erzsébetvárosban, a Rumbach Sebestyén, majd a Dob utcában. Miután Marika édesapja – még házassága és lánya születése előtt – testvérével együtt átvette az apjuk által alapított festékkereskedő vállalkozást, a családi üzlet felvirágzott. Marika már stabil anyagi viszonyok közé született 1935-ben, igaz, még nem túl fényes helyre: a több házaspárból és gyerekekből, valamint a nagymamából álló, együtt élő nagycsalád a Klauzál tér egyik legrégebbi, legegységesebb, egyemeletes bérházának négyszobás utcai lakásában élt – nyolcan-tízen együtt.

„Annak ellenére, hogy csak hatéves voltam, amikor elhagytuk a Klauzál teret, sok emlék megmaradt. [...]

A lakást a kor igényeinek megfelelően alakítottuk ki. Három szoba a négyből az utcára, pontosabban a térre nyílt. A középső szoba több célt is szolgált, az volt egyben az ebédlő, valamint nagymama és Aliz hálószobája. Balra tőle volt a szüleim szobája, melyet megosztottam velük, jobbra pedig Rózsi családjáé. A negyediket, mely az udvarra nyílt, Sándor és Nagyvili részére rendezték be. Őket nem sokat láttam. Nagyvili gyakran Gizinél, a barátnőjénél lakott, Sándor pedig, amikor megnősült, elköltözött. [...]⁴⁹

„Gyakran ültem a szobánk ablakában és vártam a »sárga vonatot«. Szerettem nézni, ahogy átmegy zakatolva a téren, lassít, majd megáll a megállójában, az emberek fel- és leszállnak róla, majd csilingel, és tovagördül. A villamossíneken átmenve jutottunk el a térre, ahol jókat játszottunk az utcabeli és a környéken lakó gyerekekkel. Rózsi mama nem rajongott az ötletért, hogy ott játsszunk, féltett minket a rossz társaságtól. Mi viszont alig vártuk, hogy lemehezzünk.”⁵⁰

Ugyanakkor a család élete még a vallásos hagyományokat követte. Kóser háztartást vezettek, a szombatot és a nagy ünnepeket kivétel nélkül megtartották. A visszaemlékező így ír az ünnepekről:

⁴⁹ Weisz Mandel 2010: 23.

⁵⁰ Weisz Mandel 2010: 25–26.

„A Klauzál téren töltött utolsó sátoros ünnepen történt. Ez az ünnep általában vidám, mert ilyenkor a zsidók az egyiptomiak alóli felszabadulást ünneplik. Ilyenkor sátrat építenek a ház mellé, vagy a lakás egy részébe, oda kiköltöznek, vagy legalábbis ott étkeznek. Nálunk a Rózsi mama szobájából nyíló kis belső udvarban épült fel a sátor, és ott étkeztünk mind a nyolc napon, amíg az ünnep tartott. Nekünk gyerekeknek ez mindig csodálatos volt [...]”⁵¹

„Egy kisgyerek, így én is, mindig idősnek látja a nagymamáját, és nehezen tudja elképzelni, hogy ő is volt gyerek, majd fiatal. Többnyire otthoni öltözékben láttam őt. Természetesen, ahogy egy vallásos zsidó nőnek kötelező, ő is parókát hordott. A hétköznapiakon nemigen törődött az öltözködésével, viszont amikor eljött a szombat, vagy valamilyen ünnep, egészen megváltozott. Jom kippurkor, ahogy illett, fehérbe öltözött, de kissé zavarban volt, amikor felöltözve az utcára lépett. Egyébként is feszélyezve érezte magát egyedül, ezért az utcára csak kísérettel ment. Kerülte a feltűnést.”⁵²

Bár a nagymama, Mendelovits Salamonné – aki valószínűleg élete végéig kissé idegenül érezte magát a nagyvárosi környezetben – még szigorúan megtartotta a hagyományokat, gyermekei és unokái generációja már engedményeket tett a modern városi életformának. A szorosan összetartó család az ünnepeket és a szombatot ugyan szigorúan megtartotta, de a fiatalabbak külső megjelenésükben már teljes mértékben elhagyták az ortodox jellegzetességeket. A férjes asszonyok nem hordtak parókát, és a Weisz Mandel Marianna könyvében szereplő családi fotók egy jól öltözött, külső megjelenésében teljesen asszimilált, jól szituált polgári család képét vetítik elénk.

A nagycsalád az 1930-as évek végére – a zsidótörvények ellenére – kedvező anyagi és társadalmi helyzetet ért el; a Belső-Erzsébetváros, a Klauzál tér a család egyes tagjai szemében kezdett rangon aluli helynek tűnni.

„Rózsi mama semmit nem tett gonoszságból, ő egy kifinomult és megfontolt teremtés volt. Neki csupán az volt a vágya, hogy a gyerekei és az egész család minden szempontból felemelkedjen. Mindig attól tartott, hogy a Klauzál téri gyerekek rossz befolyással lesznek ránk. Mi nagyon szerettünk a téren játszani, főleg Kisvili járt le futballozni, de Rózsi mama csibészeknek tekintette a játszótársait. [...] Elérkezett az idő, amikor anyagi helyzetünk megengedte, hogy egy tágasabb lakásba, jobb környékre költözzünk. Rózsi mama mindent elkövetett, hogy erről meg is győzze a család döntéshozó tagjait. Nem volt könnyű feladat. Akkoriban [1941-ben] már a társadalmi helyzet sem kedvezett egy költözésnek, de Rózsi mamát kizárólag az foglalkoztatta, hogy feljebb emelkedjünk. Nem vezérelte őt más, mint a nemes célok.”⁵³

⁵¹ Weisz Mandel 2010: 27.

⁵² Weisz Mandel 2010: 23.

⁵³ Weisz Mandel 2010: 28, 31.

A család a Klauzál térről Zuglóba, a Thököly út 59-be költözött. Noha az új lakás villamossal és gyalog mindössze félóránnyira volt a régi lakóhelytől, egy világ választotta el attól. A Thököly úti ház szabadon álló, csak nagyobb polgári lakásokat magában foglaló, minden oldalról kerttel körülvett bérház volt, a régi, Klauzál téri gangos ház után a polgári elegancia megtestesülése.

„Egy szép, kétemeletes ház teljes első emeletét foglalta el a lakásunk. A kapun beérve tágas előcsarnokban találtuk magunkat, ahonnan széles lépcső vezetett fel az első emeletre. A lépcsőházat nagy ablakok világították meg. Számomra már ez is nagyon előkelőnek hatott. A lakás nyolc szobából, konyhából, mellékhelyiségekből állt és négy erkély tartozott hozzá. Mire megérkeztünk, a holmink és az új bútorok már a lakásban álltak. Alighogy beléptünk, Ági és én, mint a vadak szaladtunk egyik szobából a másikba. Hová kerültünk? Egy elvarázsolt kastélyba? Ilyen gyönyörűt még sose láttunk. A korábbi bizonytalanságom egyből elpárolgott. Boldogan fedeztük fel a gyerekszobát, hármunk birodalmát.”⁵⁴

Egy másik szöveghely tanúsága szerint a szerző maga is tudatában volt annak, hogy az akkor, 1941-ben gyermekként tapasztalt biztonság és jólét a mai olvasó számára a körülmények ismeretében mennyire különösnek tűnhet.

„Talán nehéz elképzelni, hogy amikor a háború már két éve zajlott nem is oly messze tőlünk, ilyen nyugalom és boldogság vett körül engem. Igaz, hatéves voltam és a világban zajló borzalmak híre nem jutott el hozzám, de a szüleimen sem éreztem, hogy aggódtak volna. Miért volt ez így? Tudatlanság, önámítás vagy a jövőbe vetett naiv bizalom? Hiszen a zsidóellenes törvények egymást követve már megszülettek. Egy biztos, a családunk meg akarta védeni a gyerekeket minden rossznak még a híretől is.”⁵⁵

A történet jól mutatja az első generációs budapesti, de már felfelé törekvő belső-erzsébetvárosi kispolgárság térbeli mobilitásának egyik lehetséges irányát: a villákkal, bérvillákkal, kertes bérházakkal beépülő Zugló a VII. kerületből kiköltözők egyik fő csapásirányaként értelmezhető. A két városrész közti kapcsolat a család életében később sem szűnik meg: Weisz Marikát egy évvel a költözés után a külső VII. kerületi, Bethlen Gábor téri zsidó elemibe íratják. Talán nem véletlen, hogy a két világháború között létrehozott izraelita fiú- és leánygimnázium is épp azon a környéken, a Thököly úthoz közel, az Abonyi és a Szent Domonkos (ma Cházár András) utca sarkán nyílt meg a két világháború között (utódintézménye ma az ELTE Radnóti Miklós Gyakorlóiskola és Gimnázium).

* * *

⁵⁴ Weisz Mandel 2010: 34–35.

⁵⁵ Weisz Mandel 2010: 32.

Egy városnegyed múltbeli presztízsét, egy adott korszak közgondolkodásában elfoglalt helyét nem könnyű definiálni a kérdés „puha” mivolta miatt. A történettudomány olyan kritériumok felől közelít, mint az ingatlanpiaci hierarchiában elfoglalt pozíció vagy a városnegyed lakosságának társadalmi helyzete, etnikai-felekezeti jellemzői és foglalkozási összetétele. E megközelítések azonban csak részben segítenek hozzá annak megértéséhez, mit gondoltak a kortársak az adott városnegyedről. A kortárs közvélekedésben ugyanis legalább akkora szerepet játszottak a sztereotípiák és előítéletek, mint a tapasztalatokon vagy helyismereten alapuló „képalkotás”, arról nem beszélve, hogy a tapasztalatokon alapuló képalkotás is hajlamos élni a sűrítés, az általánosítás és a tipizálás eszközeivel. Jelen tanulmány valójában olyan kísérlet, melynek célja megérteni a sztereotípiák és a történelmi-társadalmi tapasztalatok játékát, egymásra gyakorolt kölcsönhatását; feltárni azt, hogy a Belső-Erzsébetváros két világháború közti imázsa miként tükrözte a környék korabeli társadalmi viszonyait, és hogy ez az imázs hogyan rögzült a városi folklórban, illetve a kollektív emlékezetben. A tanulmányban bemutatott narratívák együttes olvasata, az egymással olykor kibogozhatatlanul összefonódó személyes, irodalmi és anekdotikus emlékezet a városnegyedről szóló történelmi tudásunknak sajátos, de mindenképpen integráns részét alkotja.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

BFL IV.1419.j. Az 1941. évi népszámlálás budapesti felvételi és feldolgozási iratainak gyűjteménye. A Klauzál tér 16. számú ház lakásívei.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Ágai Adolf (Porzó) 1912: *Utazás Pestről Budapestre, 1843–1907. Rajzok és emlékek a magyar főváros utolsó 65 esztendejéből*. Budapest.

Déry Attila – Merényi Ferenc 2000: *Magyar építészet 1867–1945*. Budapest.

Ekler Dezső 2004: „A városépítésnek egyetlen akadálya a város maga”. *Mozgó Világ* (30.) 11. 19–24.

Éri Gyöngyi – Jobbágyi Zsuzsanna 1997: *Magyar századforduló 1896–1914*. Budapest.

Ferkai András 1995: *Buda építésze a két világháború között. Művészeti emlékek*. Budapest.

Ferkai András (szerk.) 2001: *Pest építésze a két világháború között*. Budapest.

Frojimovics Kinga – Komoróczy Géza – Pusztai Viktória – Strbik Andrea 1995: *A zsidó Budapest*. I–II. kötet. Budapest.

Gerő Ödön (Viharos) 1891: *Az én fővárosom*. Budapest.

Gipsz Elek (álnév) 2000: *Zsidó viccek*. Budapest.

- Gyáni Gábor 2009: A zsidó avagy a zsidós Budapest. *Szombat* (21.) 7. 10–13.
- Gyökös Eleonóra 2011: A magánzó. Rendhagyó fogalomtörténet. *Múltunk* (56.) 2. 62–90.
- Koltai Gábor – Rácz Attila 2011: *Ezerarcú Erzsébetváros*. Budapest.
- Kőrösi József – Thirring Gusztáv 1894: *Budapest fővárosa az 1891-ik évben. A népleírás és népszámlálás eredményei*. 2. kötet. Budapest.
- Kőrösi József 1871: *Pest szabad királyi város az 1870-dik évben. A népszámlálás és népleírás eredményei*. Pest.
- Kőrösi József – Thirring Gusztáv 1905: *Budapest fővárosa az 1901-ik évben. A népszámlálás és népleírás eredményei*. 2. kötet. Budapest.
- Laczó Ferenc 2014: *Felvilágosult vallás és modern katasztrófa közt. Magyar zsidó gondolkodás a Horthy korban*. Budapest.
- Ligeti Ernő 1927: A magyar–zsidó asszimiláció regénye. *Korunk* (2.) 3. <http://korunk.org/?q=node/4280> – utolsó letöltés: 2014. október 4.
- Nagy Ágnes – Rigó Máté 2009: Nagymező és Klauzál utcai bérházak 1941-ben. Az előregedő és a korszerű lakásállomány hatása a bérlőkörökre. In: Kemény Mária (szerk.): *Kismező, Nagymező, Broadway. Várostörténeti tanulmányok*. Budapest, 350–386.
- Pamer Nóra 2001: *Magyar építészet a két világháború között*. 2., bővített kiadás. Budapest.
- Papp Richárd 2009: *Miért kell Kohn bácsinak négy hűtőszekrény? Élő humor egy budapesti zsidó közösségben*. Budapest.
- Perczel Olivér 2014: *Ipar és kereskedelem Erzsébetvárosban a városegysítéstől az I. világháború időszakáig*. Budapest.
- Preisich Gábor 2004: *Budapest városépítésének története Buda visszavételétől a II. világháborúig*. 2., átdolgozott kiadás. Budapest.
- Pressburger, Giorgio – Pressburger, Nicola 2002: *Nyolcadik kerületi történetek*. Budapest.
- Radványi B. Tibor (összeáll.) 1988: *Miért ölte meg Káin Ábelt?* Budapest.
- Rákosi Jenő 1893: Budapest városrészei. In: *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képből*. IX. kötet. Budapest, 169–192.
- Román András 1997–1998: Madách Imre, avagy egy sugárút tragédiája. *Budapesti Negyed* (5–6.) 18–19. 69–82.
- Sipos András 2011: *A jövő Budapestje, 1930–1970. Városfejlesztési programok és rendezési tervek*. Budapest.
- Szakály Tamás 2011: Belső-Erzsébetváros morfológiai fejlődése és társadalmi viszonyai a második világháborúig. In: Á. Varga László (főszerk.): *URBS Magyar Várostörténeti Évkönyv* (6.) 1. 217–234.
- Szántó T. Gábor 1997: (Magyar-) zsidó írónak lenni. Egy paradoxon természetrajza. In: Török Petra (szerk.): *A határ és a határolt. Töprengések a magyar zsidó irodalom létformáiról*. Budapest, 248–270.
- Szívós Erika 2010: Az István (Klauzál) tér lakói a 19–20. század fordulóján, avagy a *zooming in* módszere a társadalomtörténetben. In: Bódy Zsombor – Horváth Sándor – Valuch Tibor (szerk.): *Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára*. Budapest, 481–499.
- Szívós, Erika 2012: Bonds Tried by Hard Times: Jews and Christians in Klauzál tér, Budapest, 1938–1945. *Hungarian Historical Review* (1.) 1–2. 166–199.

- Szívós Erika 2014: Egy mikrokozmosz végnapjai: a második világháború hatásai és a belső-erzsébetvárosi lakosság átalakulása. In: Horváth Sándor – Bódy Zsombor (szerk.): *Háborús társadalom, háborús traumák*. Budapest. (Megjelenés alatt.)
- Thirring Gusztáv 1935: *Budapest főváros demográfiai és társadalmi tagozódásának fejlődése az utolsó 50 évben*. I–II. kötet. (Statistikai Közlemények 70.) Budapest.
- Ungár Richárd 2002: *Dob utcai mesék. Humoreszkek és novellák*. Budapest.
- Ungár Richárd 2006: *Új mesék a Dob utcából. Humoros történetek*. Budapest.
- Valló Judit 2010: Nemzetgyilkos lakástípusok vagy a modern nagyvárosi élet szimbólumai? Középosztályi kislakások az 1930-as évek Budapestjén. *Korall* (11.) 40. 84–113.
- Valló Judit 2011: Belbudai modern bérházak és lakóik az 1930-as években. In: Szvoboda Dománszki Gabriella (szerk.): *Tanulmányok Budapest Múltjából XXXV*. Budapest, 279–306.
- Valló Judit 2013: *Képzelt Csikágó*. Budapest.
- Veres András: Magyar-zsidó irodalom: definíciós kísérlet. In: Török Petra (szerk.): *A határ és a határolt. Töprengések a magyar zsidó irodalom létformáiról*. Budapest, 37–50.
- Vörös Károly 2005: A budapesti zsidóság két forradalom között, 1849–1918. In: Varga László (szerk.): *Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon*. Budapest, 40–57.
- Weisz Mandel Marianna 2010: *Mi lett volna, ha...?* Budapest.
- Zeke Gyula 1990: A budapesti zsidóság lakóhelyi szegregációja a tökéletes modernizáció korszakában (1867–1941). In: Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál (szerk.): *Hét évtized a hazai zsidóság életében*. Budapest, 162–184.
- Zsolt Béla 1936: *Polgári házasság*. Budapest.
- Zsolt Béla 1937: *A Wesselényi-utcai összeesküvés*. Budapest.